Hochman Tibor

Életrajz

Hochman Tibor a feleségével, Valentyinával Ungvár egyik új lakónegyedében, egy nyolcemeletes házgyári épület kétszobás lakásában él. A házat az 1970-es évek végén húzták föl, a lakás berendezése is ezekből az időkből való, a bútorok ennek megfelelően kissé kopottasak, megviseltek, de kényelmesek, tiszták, meglátszik rajtuk a gondoskodás. Az ajtón belépve azonnal szembeötlik a lakást szinte teljesen elborító szobanövényözön. Cserepes virágok mindenütt, a polcokon, a padlón, az ablakpárkányokon. Hochman Tibor kimondottan hórihorgas, igazi atlétatermet, amelyet az eltelt évek súlya nem roppantott meg, a legszívesebben farmernadrágot és pulóvert visel. Dús, göndör haja van, itt-ott már őszül egy kicsit, szeme azonban tisztán, fiatalosan ragyog. Szűkszavú, lényegre törően fejezi ki magát, de szeret tréfálkozni.

Az apai nagyszüleim Kárpátalján, Munkácson éltek. Azt nem tudom, hogy ott is születtek-e, de az biztos, hogy mindketten, nagyapám is és nagyanyám is Kárpátaljáról származtak. Nagyapámat Hochman Dávidnak hívták, a magyar nevére nem emlékszem. Nagyanyám nevét sem tudom fölidézni. A szüleimmel együtt csak úgy szólítottuk: nagymama, a gyermekei pedig egyszerűen csak mamának hívták. Nem tudom, mikor születtek. A nagypapa sakter volt, a nagyanyám nem járt munkába, háziasszony volt.

Munkácsot jelentős részben zsidók lakták, számarányuk elérte, talán meg is haladta az ötven százalékot. A város két utcájában, a Zsidó utcában és a Dankó utcában csak zsidók éltek. A városközpontban máshol vegyesen laktak zsidók, magyarok, csehek, ukránok és cigányok. A Zsidó utca elején állt egy nagy zsinagóga meg egy mikve. Ebben az utcában volt a halpiac is, és volt jó néhány kóser hentes is az utcában. Munkácson sok zsinagóga volt, a pontos számot nem tudom, úgy húsz körül. A nagy központi zsinagóga rabbija a haszid Spira Lázár rebbe volt. Munkácsot tartották a haszidizmus központjának, a haszidoknak saját zsinagógájuk és héderük volt a városban. A Dankó utcában volt egy óriási haszid oktatóközpont, szinte egy kisebbfajta város, volt benne egy tágas héder és jesiva is.

Munkácson működött néhány cionista szervezet. A cionisták és a haszidok folytonos ideológiai háborúban álltak egymással. A haszidok abban hittek, hogy eljön a Messiás, aki az Ígéret Földjére, Izraelbe vezeti a zsidókat. Azt vallották, hogy nem kell semmit sem tenni, csak imádkozni, és várni a Messiás eljövetelét. A cionistáknak mindenféle szervezeteik voltak a gyerekek és fiatalok számára, hogy sportoljanak, megerősödjenek, olyan szakmákat tanuljanak ki, amelyekre Izraelben is szükség van, és így fölkészüljenek az utazásra. Munkácson volt egy világi zsidó gimnázium, amit a cionisták működtettek. A tanítás nyelve a héber volt, de a héderben alkalmazott gyakorlattal szemben itt az izraeli hétköznapi életben használt, modern hébert tanították, emellett ebben a gimnáziumban állították ki a város legjobb futballcsapatát. A vallást csak érintőlegesen, felszínesen tanulmányozták, és ez bizony nagyon zavarta a rabbikat.

A munkácsi zsidók a legkülönfélébb mesterségeket űzték. A kézművesek, mesteremberek javarésze zsidó volt. A kereskedelemben is meghatározó volt a szerepük. Volt néhány zsidó üzlet a külvárosban is, de azok sábát idején nem nyitottak ki, és ehhez a nem zsidó származású helybéliek

is alkalmazkodtak, úgyhogy péntek délig elintézték a bevásárlást, ilyenkor két-három napra előre megvették azt, amire szükségük volt. No és ott voltak még a zsidó értelmiségiek, orvosok, tanárok, jogászok. Munkácson nem volt antiszemitizmus, sem az osztrák–magyar, sem a csehszlovák fennhatóság idején.

A nagyszüleim nyolc gyermeket neveltek, négy fiút és négy lányt. Apám volt a legidősebb, Ignácnak hívták, a zsidó neve Jichák volt. 1898-ban született. A testvérei születési dátumára nem emlékszem pontosan, de azt tudom, hogy nem volt köztük jelentős korkülönbség, másfél, legfeljebb két év. Apám után két fiú, Áron és Salamon következett (Salamon zsidó neve Smuel volt), majd a négy leánytestvér, Frida, Fáni, Rézsi (Rejsl) és Eszter. A legkisebb testvére József volt, az ő zsidó neve Joszif.

A nagyszüleim vallásos emberek voltak. Nagyapám nem növesztett pajeszt, gondosan nyírt, nem túl nagy szakálla volt. Nem úgy öltözködött, mint a fekete ruhás haszidok, többnyire hétköznapi viseletben járt [lásd: zsido oltozkodesi szabalyok]. A nagyanyám – legalábbis szerintem – túlzásba vitte a vallásosságot. Parókát hordott, hosszú, nyakig begombolt, sötét ruhákat viselt. Szabadidejében mindig imádkozott. Otthon természetesen mindig megtartották a sábátot meg a zsidó ünnepeket. Az apai nagyszüleim házában többnyire jiddisül beszéltek, magyarul csak ritkán.

Nem tudom, hogy apámat és a testvéreit beadták-e a héderbe, egyáltalán, fogalmam sincs róla, hogy milyen iskolába jártak. Úgy gondolom, hogy a fiúk a héderben tanultak, akkoriban ilyen vallásos szülőknél nem lehetett ez másként. Emellett persze elvégezték az általános iskolát is [lásd: iskolarendszer Csehszlovákiában a két háború között]. Hogy aztán apám a későbbiekben tanult-e még valahol, azt már nem tudom. Nem emlékszem arra, hogy mesélt volna a gyerekkoráról vagy a fiatalságáról, ő is ugyanolyan hallgatag természetű volt, mint a nagyapám. Apám gépész volt a munkácsi erőműben, a nagy, dízelüzemű áramfejlesztőket javította, felügyelte. Gondolom, ehhez a munkához kellett valamilyen szakképesítést szereznie.

Amikorra már vissza tudok emlékezni, apám testvérei részben már családos emberek voltak, és elköltöztek a szülői házból. A lányok közül Frida és Fáni nem ment férjhez, Áron és József pedig nem nősült meg, akkoriban még ők is a nagyszüleimmel éltek.

Áron nagybátyám egy ruházati boltban dolgozott eladóként. Gyerekkora óta volt valamilyen krónikus betegsége, nyilván ez is szerepet játszott abban, hogy nem nősült meg, és a szüleivel élt. Salamon saját hentesüzletet nyitott. A boltban volt egy kicsinyke földolgozó részleg, ahol kóser kolbászt és virslit készítettek. Ebben a részlegben hárman dolgoztak. Salamon egy munkácsi zsidó lányt vett feleségül, akinek a nevére nem emlékszem. A felesége az esküvő után a háztartást vezette. Két gyermekük született. József nagybátyám egy háztartási boltban helyezkedett el, eladóként. Frida nem dolgozott, a nagyanyámnak segített a ház körül. Fáni varrónő volt, otthon varrt megrendelésre. Rézsi férjhez ment, a férje nevére már nem emlékszem, volt neki egy cukrászüzlete. Miután összeházasodtak, Rézsi besegített a boltban, merthogy nagyon jól tudott sütni. Eszter is férjhez ment egy Szerencsi nevű magyarhoz. Nem tudom, hogy a nagyszüleim mit szóltak ahhoz, hogy a lányuk egy gojt választott, de úgy emlékszem, jó viszonyban voltak egymással. Eszter lánya most nyolcvan éves, és Munkácson él.

Az apám és a testvérei nem voltak annyira vallásosak, mint a szüleik. Valamennyire mindannyian tiszteletben tartották a vallási előírásokat, és megtartották a zsidó hagyományokat, de inkább a

szülők miatt. A zsinagógába csak Jom Kipurkor mentek el. Nagyapám nem erőltette a dolgot, de nagyanyám ragaszkodott hozzá.

Anyám családjáról csak annyit tudok, hogy Munkácson éltek. Anyám szüleit nem ismertem, jóval a születésem előtt meghaltak. A családnevük Berhida volt, de másra nem emlékszem. Anyámat Eszternek hívták, 1899-ben született, Munkácson. Egy fiú- és két leánytestvére volt. Nem tudom, hogy a testvérei mikor születtek, úgy rémlik, hogy anyám volt a legfiatalabb. A bátyját Jákobnak hívták, az egyik nővérét Fridának, a másik nővére nevére nem emlékszem. Anyám és a családja életéről jóformán semmit sem tudok. Azt tudom, hogy nagyon szép lányok voltak, Frida 1912-ben még egy párizsi szépségversenyt is megnyert.

Viszont sok történet keringett a családban Jákob nagybátyám háborús hőstetteiről. Jákob az első világháborúban a magyar hadseregben harcolt, és hősként tért haza, rengeteg kitüntetést kapott. De már nem emlékszem a történetekre, csak arra, hogy gyerekkoromban a testvéremmel gyakran hallgattuk csillogó szemekkel a történeteit. Anyám mindkét nővére férjhez ment, azután pedig a háztartásukat vezették. Jákob egy húsüzemben kapott munkát, anyám pedig a férjhezmeneteléig varrónőként dolgozott egy háznál.

A szüleim megismerkedéséről nem tudok semmit. Esküvőjüket szigorúan a zsidó hagyományok szerint tartották meg, akkoriban ez nem is lehetett másképp. Apámnak nem volt saját háza, ezért az esküvő után a szüleim egy bérelt lakásba költöztek. 1944-ig éltünk abban a lakásban, amely egy földszintes épület egyik felét foglalta el. Szoba-konyhás lakás volt, meg volt egy kamrának használt kisebb helyiség.

Hárman voltunk testvérek, az idősebbik fivérem, Miklós 1924-ben született. A zsidó neve Azril Majer volt. Én 1928-ban születtem, magyar nevem Tibor, zsidó nevem Jiszrael, Adalbert öcsém meg 1934-ben jött a világra. A zsidó nevére már nem emlékszem. A családban mindenki a magyar nevét használta. A zsidó hagyománynak megfelelően körülmetéltek minket, de lehet, hogy ezt csak apám szüleinek megnyugtatására tették.

Otthon magyarul beszéltünk. Ha a szüleink azt akarták, hogy mi, gyerekek, ne értsük, miről beszélgetnek, átváltottak jiddisre. Minket egyébként nem tanítottak jiddisül beszélni. A gyerekkori pajtásaim között szép számmal akadtak nem zsidó származásúak, ebben persze nem volt különösebb megfontolás, a véletlen hozta úgy, hogy az utcánkban csak egy vagy két zsidó család lakott, de az ottani gyerekek nem a mi korosztályunkhoz tartoztak, a velem egykorú utcabéli fiúk pedig nem voltak zsidók. Ha eljött hozzánk a nagymamám, gyakran korholta anyámat, hogy miért engedi, hogy goj gyerekekkel barátkozzam, de anyám kitartott amellett, hogy a gyerek olyan helyen játsszon, hogy az ablakon kinézve szemmel lehessen tartani. Arról, hogy más utcába járjunk játszani, szó sem lehetett.

Sem anyám, sem apám lánytestvérei és sógornői nem viseltek parókát, és nem fedték be a fejüket. Anyámnak nagyon szép kalapjai voltak, de ez inkább a divatnak és nem a vallásnak szólt. Anyám évente csak egyszer, Jom Kipur idején kötött fejkendőt. Gyönyörű, gesztenyebarna haja volt, és csinos frizurát viselt, emellett szerette az illatszereket és az ékszereket. Mindig divatosan öltözködött, ha a rövid szoknya volt divatban, rövid szoknyát viselt, szerette a világos ruhákat – különösen nyáron –, és magas sarkú cipőben járt. Apám szintén divatos holmikat viselt: öltöny, színes ing, nyakkendő vagy csokornyakkendő, kalap.

Most, hogy így fölidézem a múltat, kezdem úgy látni, hogy otthon elég sok zsidó hagyományt követtünk, de – hogy is mondjam – amolyan rövidített program szerint, nem tulajdonítottunk különösebb jelentőséget ezeknek a dolgoknak. Anyám például mindig fölkészült a sábátra, sütött ünnepi kalácsot, elkészítette az ételeket. Péntek este gyertyát gyújtott, de a sábát köszöntése ezzel be is fejeződött minálunk. Apám szombatonként dolgozott, vasárnaponként pihent. Ilyenkor csak egyetlen brigád tartott ügyeletet a munkahelyén, de ha történt valamilyen rendkívüli dolog, apámat vasárnap is behívhatták dolgozni apámat vasárnap is behívhatták dolgozni, hiszen ez az erőmű látta el árammal az egész várost. Akkoriban igen nagy becsben tartották, ha valaki állami alkalmazásban állt, apám esetében is ez volt a helyzet, éppen ezért nem kockáztathatta meg, hogy a zsidó hagyományok szerint megtartott sábát miatt esetleg elveszítse a munkahelyét. Úgyhogy sábátkor nálunk is égtek a gyertyák, volt ünnepi kalács az asztalon, de ettől eltekintve, a vacsora olyan volt, mint máskor, senki sem mondott áldást az ételre, senki sem imádkozott. Másnap pedig senki sem gondolt arra, hogy tiszteletben tartsa az ilyenkor szokásos tilalmakat, hogy ne dolgozzon semmit [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Mi, gyerekek legfeljebb annak örültünk, hogy nem kell leckét írnunk, de ez volt az egyetlen könnyebbség.

Pészah idején, közvetlenül az ünnep előtt előszedtük a külön erre a célra tartogatott edényeket, amelyek egyébként egész évben a padláson pihentek, a hétköznapokon használt konyhai holmikat pedig erre az időre fölvittük a padlásra. Anyám az ünnep idején kizárólag a Pészahra félretett edényeket használta, ezeken a napokon kenyér nem volt otthon, helyette minden nap maceszt ettünk, amit anyám előre beszerzett. Egyébként minden úgy ment, mint a hétköznapokon. A széderestét nem ültük meg. Hanuka ünnepén anyám minden este meggyújtott egy gyertyát a gyertyatartóban, Ros Hásáná idején pedig mindig volt méz és alma az asztalon. Úgy gondolom, hogy a szüleim nem valamiféle belső indíttatásból tartották tiszteletben ezeket a szokásokat, hanem a nagymama miatt. Nagyanyámat ismerve, úgy hiszem, hogy az anyám azért igyekezett legalább a külsőségeket fenntartani, mert nem akarta, hogy az esetleg betoppanó nagymama szemrehányásokkal illesse, ezekből ugyanis bőven kijutott volna, ha váratlanul beállít, és úgy találja, hogy valami hiányzik az asztalról, valami nincs rendben az ünnepi készülődésben. A család többi nőtagja is anyám példáját követte, így nagyanyám a külsőségek hiányát nem vethette a szemükre, a részletekbe pedig már nem látott bele.

A Jom Kipur volt az egyetlen zsidó ünnep, amelyet családunkban a szokásoknak, az előírásoknak megfelelően tartottunk meg. Az ünnep előestéjén elvégeztük a kápóresz szertartást, ehhez anyám magának fehér tyúkot, apámnak és nekünk, fiúknak fehér kakast vásárolt. A madarunkat óvatosan körbe kellett forgatni, miközben azt ismételgettük, hogy „Vidd el az én bűneimet…”. Hogy aztán mi lett velük, nem tudom, elképzelhető, hogy a lábasban végezték. Jom Kipur előestéjén anyám kiadós vacsorát készített. Enni csak az első esti csillag feljövetelekor lehetett, azután pedig egynapos böjt következett. Mi, gyerekek nem böjtöltünk, a felnőttek azonban szigorúan betartották a szabályokat. Emlékszem, ahogy nagyapám bezörgetett hozzánk Jom Kipur előestéjén, és szigorú hangon azt mondta apámnak, „Holnap légy a zsinagógában”. Másnap a szüleink elmentek a zsinagógába, és ott töltötték az egész napot, csak akkor indultak haza, amikor az égen fölbukkantak az első esti csillagok. A böjt ekkor ért véget, ezt követően már lehetett enni.

Amikor hat éves lettem, beírattak az iskolába. Ez egy cseh iskola volt, és a bátyám, Miklós is oda járt. Az osztályunkban volt még néhány zsidó gyerek, a tanárokkal és a diáktársainkkal jó volt a viszonyunk. A cseh fennhatóság idején nem éledt fel az antiszemitizmus, éppen ellenkezőleg, a

csehek mindenfajta módon támogatták a zsidókat. Jó tanuló voltam, bár nem voltam különösebben szorgalmas. Élénk, mozgékony kölyökként jobban szerettem az utcán játszani a barátaimmal, mint otthon, a könyvek fölött görnyedni. A játszótársaim között egyaránt voltak zsidók és nem zsidó származásúak, nem tettünk különbséget, egyszerűen csak barátkoztunk egymással. Énekeltem az iskola kórusában, fölléptünk az iskolai ünnepségeken.

Amikor elsős lettem, apám a héderbe is beadott. Két hét után úgy határoztam, hogy elegem van az egészből. Minden bizonnyal ez volt életem első önálló döntése. Anyám ragaszkodott hozzá, hogy héderbe járjak, de apám azt mondta, hogy semmi értelme kényszeríteni, abból semmi jó nem származik. Emlékszem, azt mondta anyámnak: „Majd csak elboldogul valahogy az életben a héder nélkül is.” A nagyanyámat persze fölizgatta a dolog, azzal vádolta a szüleimet, hogy gojt neveltek belőlem, de később elcsitultak a kedélyek, és nem kellett visszamennem. A bátyám, Miklós viszont járt a héderbe.

A cseh iskolában három osztályt sikerült befejeznem. 1938-ban Kárpátalja Magyarország fennhatósága alá került, amit Munkács lakossága nyugodtan fogadott [Ekkor még nem került egész Kárpátalja magyar fennhatóság alá, csak Ungvár és Munkács környéke, amelyek az első bécsi döntéssel kerültek vissza átmenetileg Csehszlovákiától. Kárpátalját 1939 márciusában szállták meg a magyar csapatok. – A szerk.]. Sokan, akik még az osztrák–magyar időkben születtek, és éltek Kárpátalján, úgy gondolták, hogy a magyarok alatt is rendben mennek majd a dolgok. Az idősebb nemzedékhez tartozók többsége, akik felnőttként élték meg a csehszlovák fennhatóság húsz esztendejét, nem tanult meg csehül, mindig is magyarul beszéltek, ahogy mi is. Apám, állami alkalmazottként köteles volt jól elsajátítani a cseh nyelvet, anyám azonban legfeljebb ha néhány szót tudott.

A negyedik osztályt már magyar iskolában kezdtem meg. Egy évvel azután hogy Kárpátalját Magyarországhoz csatolták, még nem érzékeltük az antiszemitizmus erősödését. 1939-től aztán érvénybe léptek a zsidótörvények, de az antiszemitizmus csak állami szinten jelent meg, a hétköznapi életben nem érzékeltük [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Az elsők között lépett életbe az a törvény, amely kimondta, hogy tilos zsidó üzletekben vásárolni. A tulajdonosoknak át kellett ruházniuk az üzletük tulajdonjogát nem zsidó személyekre, de jogukban állt ugyanabban a boltban munkát vállalni. A későbbiekben aztán sorra került a többi zsidó tulajdon is, a gyárak, műhelyek. Ha a zsidó tulajdonos késlekedett az átruházással, akkor az állam mindenfajta ellenszolgáltatás nélkül kisajátította az üzletét. A zsidókat kitiltották a felsőoktatási intézményekből, nem teljesíthettek fegyveres katonai szolgálatot, ehelyett munkaszolgálatos zászlóaljakba sorozták be őket.

Apám csak úgy kerülte el a munkaszolgálatot, hogy jól képzett szakemberként állami alkalmazásban állt. A magyaroknak egyszerűbb volt megtartani apámat nagy felelősséggel járó munkahelyén, mintsem gyorsan kitanítani és a helyére rakni valami tapasztalatlan újoncot. 1939-ben, betegségben meghalt Áron nagybátyám, Munkácson. Nem emlékszem a temetésére, de mivel a szülei temettették el, gondolom, hagyományos zsidó szertartás volt. Apám másik bátyját, Salamont és öccsét, Józsefet 1941-ben behívták munkaszolgálatra. Salamon a fronton megbetegedett tífuszban. A járvány akkortájt olyan erővel dühöngött, hogy Munkácson kialakítottak egy fertőző betegeket kezelő kórházat a frontról érkezők fogadására és ellátására. Salamont 1943-ban szállították Munkácsra, ahol hamarosan meghalt a kórházban. József 1944-ben,

munkaszolgálatosként halt meg, valahol Jugoszláviában [Föltehetően a Délvidéken, munkaszolgálatosként. – A szerk.]. Apám Rézsi nevű leánytestvérének és anyám Frida nevű testvérének férje sem tért haza a munkaszolgálatból.

Az iskola befejezését követően a bátyám, Miklós nem folytathatta a tanulmányait. Olyan idők jártak, hogy apám a fizetéséből nem tudott eltartani öt embert. A magyarok 1941-ben bevezették a jegyrendszert az élelmiszerekre, a zsidók csökkentett fejadagokat kaptak [lásd: jegyrendszer Magyarországon (1940–1950). A Közellátási Minisztérium 1944. május 1-jén kelt 108.500. K. M. számú rendelete szabályozta a zsidók élelmiszer-ellátását. A rendelet meghatározta a zsidóknak járó fejadagokat – például fejenként és hetenként 10 dkg hús, havonként 30 dkg cukor és 30 dkg étolaj járt. A zsidók közellátási szelvényívet nem kaphattak, a már kiosztott íveket 1944. május 3-ig vissza kellett szolgáltatni. A rendelet végrehajtásával kapcsolatos jegyek előállításáról és szétosztásáról a Közellátási Minisztériumnak, illetve a községi elöljáróságnak kellett gondoskodnia. – A szerk.]. A piacon minden nagyon drága volt. Miklós beállt tanulónak egy szabómesterhez. 1942-ben én is befejeztem az iskolát, és kénytelen voltam munka után nézni. Egy lakatosmesterhez szegődtem el tanoncnak, egy év tanulás után pedig munkába álltam a mester műhelyében. Ekkor 1943-mat írtunk.

1943-ban a zsidókat arra kötelezték, hogy sárga csillagot viseljenek a felsőruházatuk mellkasi és hátulsó részén [A rendeletet 1944. március 31-én hozták, a mellkas bal oldali részén kellett a sárga csillagot viselni. Lásd: sárga csillag Magyarországon. – A szerk.]. Sárga csillag nélkül nem lehetett kilépni az utcára, bármelyik arra járó magyar katona helyben agyonlőhette az embert, még csak be sem kellett kísérnie a parancsnokságra a szabályszegőt. Munkácson 1944 tavaszán jelölték ki a gettót. A Zsidó és a Dankó utcát körbekerítették szögesdróttal, a város zsidóságát pedig kötelezték arra, hogy odaköltözzenek. Az emberek csak élelmet és néhány holmit vihettek magukkal. Nagy volt a zsúfoltság. Ahol korábban legföljebb egy család élt, most minden szobára jutott egy család, néha több is. Menet közben kiderült, hogy az eredetileg kijelölt gettó túl kicsi ahhoz, hogy minden munkácsi zsidót befogadjon. Ekkor alakították ki a második gettót, az elsőként lekerített rész szomszédságában. Mindkét gettót kerítéssel vették körül. A gettót tilos volt elhagyni, és a két rész között is tilos volt az átjárás. Az őrséget magyar csendőrök adták. Az egyes gettórészeken belül szabadon lehetett mozogni az épületek között, azt nem tiltották meg. A gettóban velünk voltak apám szülei, a két hajadon leánytestvére, Frida és Fáni, anyám bátyja Jákob és a leánytestvére, Frida. Később megtudtam, hogy a magyarok sok, az első világháborúban kitüntetett zsidót nem költöztettek gettóba, és nem vittek koncentrációs táborba, de ez Magyarországon volt így, Kárpátalján viszont nem kivételeztek senkivel. Apám családos leánytestvérei, Rézsi és Eszter a másik gettóban voltak.

Már néhány hete ott voltunk a gettóban, amikor a kapunál kitűztek egy hirdetményt, hogy mindenki vegyen magához élelmet, szedje össze a holmiját, és készüljön föl az útra. Ungvárra vittek minket, a téglagyárba. A gyár igen nagy területen helyezkedett el, ott gyűjtötték össze az ungvári és a Kárpátalja többi részéből kitelepített zsidókat. Ideszállítottak minden zsidót az adott településről, és a szabad ég alatt, a gyár udvarán jelöltek ki számukra egy területet, városonként, falvanként osztották fel a térséget. A gyárban több, már régóta nem üzemelő, korábban téglaszárításra használt épület állt. A falak átnedvesedtek, a padlózatot téglatörmelék borította. Szellőzés nem volt, így nem lehetett bennük megmaradni. Voltak még valami építményféleségek, mindössze három oldalfal, tető nélkül. Az emberek ezekben próbálták meg elvackolni, egy kicsit

fölmelegíteni magukat, de nem sokra mentek, a szinte folyamatosan zuhogó eső ellen a csupasz falak nem nyújtottak védelmet. Mégis, sokan úgy érezhették, hogy az építmény valamiféle menedékként szolgál.

A gettóban ételt nem kaptunk. Azt ettük, amit magunkkal vittünk, de a készletek gyorsan kimerültek. Időről időre fölbukkant néhány ungvári lakos, aki a kerítésen át ennivalót dobott be hozzánk. Voltak, akik az ismerőseiket, barátaikat akarták így támogatni, és akadtak köztük olyanok is, akiket fölháborított az, ahogyan a zsidókkal bántak, és egyszerűen csak segíteni próbáltak. A gettóból munkára vitték ki az embereket. Néhány brigád azt a feladatot kapta, hogy magyar csendőrök vezetésével kutassa át a zsidók által elhagyott házakat, és válogassa szét az ott talált holmikat, külön a ruhákat, külön a bútorokat, a képeket és így tovább. A szortírozás követően a holmik raktárba kerültek.

Körülbelül tíz napot töltöttünk az ungvári gettóban. A téglagyár mellett futott egy vasúti szárnyvonal. Amikor a gyár még működött, ezen vitték el a kész téglákat, illetve ezen szállították a nyersanyagot. 1944 áprilisában marhavagonok gördültek a téglagyárhoz, azokba a kocsikba szállítottak fel minket. Lefekvésről szó sem lehetett, éppen csak annyi helyünk volt, hogy nagy nehezen leüljünk a padlóra. A vagon közepén, a padlón egy fedetlen lyuk tátongott, azon keresztül tudtuk elvégezni a dolgunkat, mindenki szeme láttára. Élelmet, vizet nem kaptunk. Nem emlékszem arra, hogy mennyi ideig tartott az utazás, nekem egy örökkévalóságnak tűnt. Tudtuk, hogy koncentrációs táborba visznek minket, a munkácsi gettóban már korábban keringtek híresztelések a táborokról. Azt viszont egyikünk sem tudta, hogy ezek megsemmisítő táborok. Azt hittük, hogy kényszermunkatelepekről van szó, valami olyasmiről, mint a munkaszolgálat.

[Randolph L. Braham szerint Munkácson két gettót hoztak létre: „A hozzávetőlegesen 13 000 munkácsi zsidót április 18-án parancsolták a gettóba. A gettó a város zsidónegyedében létesült: a Latorca, a Dankó, a Kálvin, a Töltés, a Zrínyi, a Munkácsi, a Szent Márton, a Mikes Kelemen, a Csokoli, a Zenész és a Malom utca tartozott hozzá”, a másik gettót pedig a Sajovits-téglagyárban állították föl kb. 14 000 falusi zsidó számára (A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat /Wilmington, Blackburn Inc. é. n. /1981/, 1. kötet, 428. oldal). Braham szerint Munkácsról két részletben deportálták a zsidókat: először a Sajovits-téglagyárból (május 15-ig ez a művelet befejeződött), majd helyükre költöztették a munkácsi zsidókat, akiket május 19. és május 24. között deportáltak kilenc szerelvénnyel. Braham nem említi, hogy a munkácsiakat átszállították volna Ungvárra. Elképzelhető, hogy Hochman Tibort ezen a ponton megcsalja az emlékezete, és nem az ungvári téglagyárba vitték át őket, hanem a városi gettóból kivitték a Sajovits-téglagyárba. De természetesen még az is lehetséges, hogy valamilyen okból egy részüket átszállították Ungvárra. Az Ungváron összegyűjtött kb. 18 000 embert a Moskovits-téglagyárban és a Glück-fatelepen zsúfolták össze, majd május 17. és május 31. között, öt transzportban deportálták Auschwitzba. – A szerk.]

Korán reggel érkeztünk meg Auschwitzba. A vagonok ajtajánál géppisztolyos német katonák álltak, mellettük fehérköpenyes alakok, valószínűleg orvosok. Az emberek egyesével, libasorban hagyták el a vagonokat. Azonnal megkezdődött a válogatás, külön az öregek, külön a kisgyermekes nők, külön a fiatalok, külön a középkorú férfiak. Majdnem tizenhat éves voltam, erős, jó felépítésű fiú. Engem és Miklós bátyámat elválasztottak a szüleinktől. Őket és az öcsémet beállították egy menetoszlopba, amelyet géppisztolyos német katonák felügyeltek. Estig maradtunk Auschwitzban,

akkor ismét bevagonírozták minket, és átszállítottak a katowicei táborba. Ez volt Auschwitz munkatábora. A bátyám másik lágerbe került [Föltehetően mindketten valamelyik gleiwitzi munkatáborba kerültek. Gleiwitz – lengyel nevén: Gliwice – Katowice tőszomszédságában volt. – A szerk.]. Akkor még semmit sem tudtam a hozzám közelállók sorsáról. Nem tudtam azt sem, hogy a szüleimet, Adalbert öcsémet, apám szüleit, anyám Jákob nevű testvérét, aztán a nővérét – az ő nevére nem emlékszem –, annak férjét és gyermekeit már akkor beterelték a gázkamrába, amikor arra vártam, hogy bevagonírozzanak, és Auschwitzból Katowicébe vigyenek. A gázkamrában halt meg apám nővérei közül Frida és Fáni, aztán Rézsi, Rézsi férje [Korábban azt állította, hogy Rézsi férje munkaszolgálatosként halt meg. – A szerk.] és gyermekei, valamint Eszter és gyermekei [Eszter férje nem volt zsidó, az interjúkészítés időpontjában 80 év körüli lánya még élt. Végül is nem tudni, Eszter mikor és hol halt meg. – A szerk.]. A koncentrációs tábort csak anyám leánytestvére, Frida élte túl. Frida gyönyörű nő volt, és úgy látszik, megszánták, nem küldték gázkamrába, ott dolgozott valahol. A gyermekei viszont meghaltak. A háborút követően Frida súlyos betegen visszatért Munkácsra, ahol 1949-ben meghalt.

Katowicében deszkafalú barakkokban helyeztek el minket. Keskeny, emeletes fapriccsen aludtunk, amelyen alig fért el az ember. Nagyon nagy barakkok voltak, így nem tudnám pontosan megmondani, hogy hányan lehettünk egy épületben – talán úgy ötszázan. A zsidók voltak a legtöbben, de akadtak ott lengyelek, csehek, szlovákok, osztrákok és más országokból érkezett rabok is. Leginkább a magyarokkal és a csehekkel érintkeztem, hiszen mindkét nyelvet jól beszéltem. Minden barakkban volt egy barakkparancsnok, akit a láger vezetése nevezett ki a foglyok közül. A tábort géppisztolyos német katonák őrizték, idomított kutyákkal. Mivel ez munkatábor volt, a németeknek nem állt érdekében, hogy éheztessenek minket, így ugyanis nem tudtunk volna rendesen dolgozni. Napjában háromszor kaptunk enni: reggel adtak egy bögre pótkávét kenyérrel, napközben ebédszünetünk volt, és akkor a táborból hoztak enni, este, miután visszatértünk a lágerbe, kását és egy kis levest löktek elénk. Ágyneműnk és párnánk persze nem volt, csak egy takarónk. Reggeli után mindennap fölsorakoztattak minket, és alakzatban vonultunk dolgozni. Katowicét is, akárcsak a többi lengyel várost, súlyosan megrongálták a bombázások. Szinte az egész város romokban hevert. Mi romot takarítottunk. Az ép téglákat különválogattuk és gúlába raktuk, a törmeléket saroglyákkal összegyűjtöttük, és fölkupacoltuk. Aztán teherautók jöttek, azokat kellett megpakolnunk a sittel. Így haladtunk utcáról utcára, amennyire lehetett, eltakarítottuk a romot a városban, takarítottunk. A szerszámokat, lapátokat a táborban kaptuk meg, cipeltünk mindent a munkába, aztán meg vissza a lágerbe. Pihenőnap nem volt, számolatlanul múltak a napok és a hónapok.

1945 januárjában megindult a szovjet és az amerikai csapatok támadása, közeledett a front Auschwitzhoz. Menetoszlopba állítottak minket, és fölfegyverzett konvoj kíséretében áthajtottak a mauthauseni koncentrációs táborba. Útközben nem kaptunk sem enni, sem inni. Ötezren indultunk el Katowicéből, de Mauthausenba már kevesebb mint ezren érkeztünk meg. Sokan éhen haltak az úton. Aki meg olyan gyönge volt, hogy már nem tudott továbbmenni, azt a fegyveres kísérők agyonlőtték, odamentek hozzá, és pisztollyal főbe lőtték. A holttesteket ledobálták az út mellé, hogy ne zavarják a menetet. Az oszlop végén haladt egy brigád, amelynek az volt a feladata, hogy eltemesse a halottakat. Később már nem temették el az áldozatokat. Borzasztó hideg január volt. Rabruhában voltunk, de azt megengedték, hogy a vállunkra terítsük a pokrócunkat. Volt úgy, hogy a puszta földön aludtunk, néha betereltek minket egy elhagyott istállóba vagy pajtába. Előfordult,

hogy az emberek éjszaka szó szerint halálra fagytak.

Mauthausenban már nem dolgoztunk. Néha persze jöttek az őrök, és elvittek néhány rabot udvart takarítani. De rendszeres munkára már nem hajtottak ki bennünket. Napjában egyszer kaptunk enni, többnyire félig rohadt céklából készített kotyvalékot adtak. Kenyér nem volt. Szinte egész idő alatt a priccseken hevertünk a fűtetlen barakkokban. Itt is nagyon sok barakk volt, az egyikben angol hadifoglyokat őriztek. Velük sem bántak sokkal jobban. Havonta egyszer kaphattak élelmiszercsomagot, de nekik sem adtak sokkal jobb ételt, mint nekünk. A mi barakkjainkban naponta hullottak az emberek. Ki a betegségtől, ki a kimerültségtől. Tudtuk, hogy a front egyre közeledik, és hamarosan vége a háborúnak. A lágerben olyan szóbeszéd terjedt el, hogy a németek, mielőtt elvonulnak, minden foglyot megölnek. Szökésre nem gondoltunk. Az őrtornyokban ott álltak a fegyveresek, akik habozás nélkül lőttek, még akkor is, ha valaki nem az engedélyezett időben lépett ki a barakkból. A láger területén farkaskutyák rohangáltak, rávetették magukat az emberre, lerántották a földre, és darabokra tépték. Túl gyöngék lettünk volna ahhoz, hogy messzire jussunk, és ezzel valamennyien tisztában voltunk. A hidegtől reszketve feküdtünk a priccseken, teljesen elgyengültünk, tudtuk, hogy a halál elkerülhetetlen. Vagy az éhség, vagy az őrség végez velünk. Aztán beköszöntött 1945. május nyolcadika. Azon a reggelen az amerikai hadsereg egységei bevonultak a táborba. Ez a nap hozta meg számunkra a fölszabadulást [Pár nappal korábban, 1945. május 3-án szabadult föl Mauthausen. – A szerk.].

Nagyon legyengültem, úgyhogy azonnal kórházba vittek, a Bécs környéki Hörschingbe. Volt ott egy nagy reptér, és ahhoz tartozott a kórház. Két hónapot töltöttem ott. Ez alatt az idő alatt meggyógyítottak, föltápláltak. Az amerikaiak a kórházban összeírták, hogy ki honnan érkezett, és hol akarja folytatni az életét. Bármelyik országot választhattuk. Arra próbáltak rávenni minket, hogy válasszuk az Egyesült Államokat. Azt ígérték, hogy segítenek lakást meg munkát szerezni, támogatják a továbbtanulásunkat. Akkor még nem tudtam, hogy a németek csaknem az egész családomat kiirtották. Arról álmodoztam, hogy hazatérve megölelem az enyéimet, találkozom a barátaimmal. Amikor kezdték összeállítani a listákat, bejelentkeztem, hogy csehszlovák állampolgár vagyok, kárpátaljai lakos, és közöltem, hogy haza akarok menni Kárpátaljára. A listát összeállító amerikai tiszttől megtudtam, hogy Kárpátalja már nem tartozik Csehszlovákiához, átadták a Szovjetuniónak. A Szovjetunióról nagyon keveset tudtam. Azzal tisztában voltam, hogy ez az ország vállalta a háború legsúlyosabb terheit, hogy keményen küzdött a fasizmus ellen – ennyi, ami persze nem volt túl sok. De hát én Kárpátaljára akartam menni, és bíztam abban, hogy otthon nem változtak a dolgok. Kitartottam az eredeti elképzelésem mellett. Volt ott még néhány ember, aki szintén Kárpátaljára akart utazni. Elvittek minket Budapestre, és átadtak orosz tiszteknek. Megkaptuk az úti okmányainkat, meg kaptunk egy kis elemózsiát az útra. Néhány napot Budapesten tölthettünk. Elhatároztam, hogy elmegyek fürdőbe. Fürdés előtt beadtam a ruhámat és a fehérneműmet a mosodába. Megfürödtem, kijöttem, de a ruháimra még várni kellett. Ülök ott pucéran, csak egy törülközőt tekertem magam köré, és vártam, hogy hozzák a tiszta göncömet. Akkor lépett be az ajtón a bátyám, Miklós. Nagyon lefogyott, megváltozott, de azonnal megismertük egymást. Nem tudtunk betelni a beszélgetéssel, és egy pillanatra sem mertünk elválni egymástól. Együtt utaztunk haza.

1945 júliusában érkeztünk meg Munkácsra. Addigra már sok zsidó visszatért a táborokból, köztük anyám nővére, Frida. Tőle tudtuk meg, hogy mi történt a családunkkal. A koncentrációs tábor előtt Miklós szabóként dolgozott. A hazatérésünk után visszatért a mesterségéhez, és egy szabóságban

helyezkedett el. Akkortájt mindenki szépen akart öltözködni, hiszen a háború véget ért. Olyan érzés volt, mintha újrakezdődött volna az élet. De az üzletekben már nem ment olyan könnyen a vásárlás. A szovjethatalommal megérkezett az, amit korábban egyik rendszerben sem tapasztaltunk – az üres polcok látványa. Éppen ezért az egyetlen lehetőség az volt, hogy az ember a szabónál csináltatott ruhát. Miklós sok megrendelést kapott, és elég jól megélt a mesterségéből. Én egy műhelyben helyezkedtem el lakatosként. A régi házunkban laktunk, szovjet személyi igazolványokat kaptunk, a Szovjetunió állampolgárai lettünk. A személyi igazolványomban a nevemet oroszosan Tiberijnek írták. Miklósból meg Nyikolajt csináltak. Munkácson ez idő tájt egyre több a Szovjetunióból, főként Ukrajnából érkezett ember tűnt föl. A bátyámmal együtt valamennyire megtanultunk oroszul. Azok az emberek, akik a Szovjetunióból érkeztek hozzánk, olyanok voltak számunkra, mintha egy másik világból pottyantak volna oda. A szovjethatalom hadjáratot indított Kárpátalján a vallás ellen. Elkezdték bezárni a templomokat, és nem voltak tekintettel sem vallásra, sem felekezetre. A hívőkre meg majdhogynem úgy tekintettek, mint a bűnözőkre szokás. A Szovjetunióban kedvezőtlenül viszonyultak azokhoz az emberekhez, akik kapcsolatot tartottak fenn a külföldön élő rokonaikkal. Ez nekünk nagyon furcsa volt, de a Szovjetunióból érkezettek ezt magától értetődőnek tartották. A bátyámmal együtt kissé szkeptikusan szemléltük ezt a világot, szkeptikusan, de érdeklődve. Megértettük, hogy korábbi életünk lezárult, meg kell szoknunk, hogy a Szovjetunióban élünk.

A Szovjetunióban a tizennyolcadik évüket betöltött állampolgárokat bármikor behívhatták a hadseregbe. Miklós bátyámat a hadkiegészítő parancsnokságon – megromlott egészségi állapota miatt – katonai szolgálatra alkalmatlannak minősítették, engem viszont nyilvántartásba vettek, besoroztak. 1948 őszén értesítettek, hogy jelenjek meg a hadkiegészítő parancsnokságon, ahol közölték velem, hogy megkaptam a behívóparancsot a Szovjet Hadseregbe. Mi, újoncok a parancsnokságon gyülekeztünk, és innen indultunk tovább Fehéroroszországba, egy alakulóban lévő katonai egységhez. Onnan aztán elvittek minket az otthonunktól hétezer kilométerre fekvő távol-keleti régióba, Habarovszkba. Ott kaptam meg a kiképzést, majd ezt követően a csendes-óceáni szovjet flottához vezényeltek. Egy villanyszerelési munkákat végző zászlóaljba kerültem, amely repülőterek elektronikai berendezéseit építette ki. A zászlóaljunk a Vlagyivosztoktól harminc kilométerre fekvő Uglovajában állomásozott. Bár nem voltam Komszomol-tag, kineveztek a hadtápszakasz parancsnokává. Parancsnokoltam – én. Egy évvel később pedig szakaszvezetővé léptettek elő. Egy laktanyában helyeztek el minket. A zászlóaljban én voltam az egyetlen zsidó, de akkoriban egyetlen alkalommal sem kellett szembesülnöm antiszemita megnyilvánulásokkal. A barátaim különféle nemzetiségűek voltak, és senki nem törődött azzal, hogy zsidó vagyok. A parancsnokaimmal is jó volt a viszonyom.

Leveleztem a bátyámmal, az egyetlen rokonommal. A leveleiből tudtam meg, hogy Munkácson vattagyár nyílt, és őt nevezték ki igazgatónak. Megismerkedett egy zsidó lánnyal, aki szintén megjárta a koncentrációs tábort. A lányt Firának hívták, a családnevére nem emlékszem. 1953-ban összeházasodtak. Fira szülei vallásos emberek voltak, tiszteletben tartották a zsidó hagyományokat. Még a háború után is, a szovjethatalom idején is jiddisül beszéltek otthon, és megtartották a zsidó ünnepeket. Fira szülei hagyományos zsidó esküvőt rendeztek Miklósnak és a lányuknak. Természetesen volt polgári esküvőjük is, utána pedig a menyasszonyi háznál fölállították a hüpét. Az esküvő után nem sokkal átköltöztek Ungvárra. Miklós egy háztartási boltban helyezkedett el, eladóként.

Akkoriban öt évet kellett szolgálni a haditengerészetnél. Ez alatt az idő alatt egyszer voltam szabadságon. Tíz napra engedtek el, de ebbe nem számított bele az utazásra szánt idő. A Vlagyivosztok és Ungvár közötti utazás vonaton több mint egy hétig tartott, lehet, hogy ezért nem törtem magam különösebben, hogy elengedjenek szabadságra.

A feleségemmel a katonaság idején ismerkedtem meg. Valentyina Novikova a vlagyivosztoki villamosipari technikumban tanult. Pihenőnapokon néha kaptunk kimenőt a laktanyából, és ilyenkor bemehettünk a városba. Általában összeverődtünk néhányan, sétáltunk az utcákon, vagy táncolni mentünk. Valentyinával a technikumban rendezett táncesten ismerkedtem meg, az egész estét együtt töltöttük, táncoltunk, beszélgettünk, és megbeszéltük, hogy a következő kimenőmön ismét találkozunk. Valentyina velem egyidős, 1928-ban született Leningrádban. Az édesanyja belehalt a szülésbe. Az édesapja hivatásos katonatiszt volt, akit egyik szolgálati helyről a másikra vezényeltek, így nemigen tudta volna nevelni a lányát. Valentyina a Novoszibirszkben élő nagymamájához került, ő nevelte föl. Az apja elesett a háborúban. A feleségem orosz, engem azonban a származási kérdések gyerekkorom óta nem érdekelnek, nincs számomra jelentőségük. Őt sem zavarta, hogy zsidó vagyok. Csak az számított, hogy szeretjük egymást. Mindketten árvák voltunk, mindketten családra, gyermekekre vágytunk.

1953-ban házasodtunk össze, akkor még a katonai szolgálatomat töltöttem. Pénzünk nem volt, úgyhogy nem gondolhattunk valami fényes esküvőre. Bejelentkeztünk az anyakönyvi hivatalnál, kaptam három nap eltávozást. A három napot Valentyinánál töltöttük, aztán visszamentem az alakulatomhoz a laktanyába.

Az életemnek az a szakasza, amely a Kárpátalján egymást követő csehszlovák és magyar fennhatóság idejére esett, még gyerekkoromban lezárult, hiszen akkoriban mindössze tizenöt éves voltam. Ha nem számítjuk a koncentrációs táborban eltöltött évet, akkor elmondhatom, hogy a szovjethatalom idején értem felnőtté, abban az időben alakult ki az egyéniségem. Akartam vagy sem, az a rendszer alakította a természetemet, a világszemléletemet, igaz, nem olyan mértékben, mint azokét, akik beleszülettek a szovjet rezsimbe, vagy abban nőttek föl. Emlékszem, 1953. március ötödikén éppen a vonatom ültem – szabadságra mentem a bátyámékhoz –, amikor a szerelvény megállt a Bajkál állomáson. A rádió éppen akkor közölte Sztálin halálhírét, majd Berija mondott beszédet. A vonat minden utasa sírt, nekem is hullottak a könnyeim, jóllehet, rajtam nem uralkodott el a pánik, ellentétben azokkal a szovjet emberekkel, akik el sem tudták képzelni az életüket Sztálin nélkül. Tudatában voltam annak, hogy az élet megy tovább, nem dől össze világ, mégis, el kell ismernem, hogy a hír engem is szomorúsággal töltött el.

A huszadik pártkongresszuson elmondott Hruscsov beszéd után [lásd: Hruscsov beszéde a XX. pártkongresszuson] végképp leszámoltam a Sztálinnal kapcsolatos illúzióimmal. Természetesen hittem Hruscsov szavainak. A bajtársaim elbeszéléseiből már azelőtt is tudtam, hogy embereket tartóztattak le minden alap nélkül, tudtam, hogy néha elég volt egy óvatlanul kiejtett szó, vagy még annyi sem kellett, elegendő volt egy följelentés. A hadseregben minden alakulatnál szolgált egy KGB-s, a Különleges Osztály munkatársa. A mi egységünknél Baranov kapitány vezette az osztályt. Mindenki félt tőle. Az alakulatunknál szolgált egy másik munkácsi fiú, Dasko, az autószerelő, aki Sztálin halálának napján, március ötödikén éppen dolgozott, egy autó alatt feküdt, és ott bütykölt valamit. Baranov odalépett a kocsihoz, és megkérdezte Daskót, hogy mit csinál. Erre azt a választ kapta, hogy meg kell javítani az autót. Mire Baranov azt mondta, hát te nem

hallottad, hogy Sztálin meghalt? Dasko erre azt válaszolta, hogy nagyon sajnálja, de mit lehet tenni, ha eljött az idő... Ezért a mondatért huszonöt év lágert kapott, igaz, 1956-ban, a huszadik. pártkongresszus után [lásd: az SZKP XX. kongresszusa] kiszabadult, de azért néhány évet le kellett töltenie. Ezt az embert személyesen, tehát nem elbeszélésekből ismertem, és már az ő esete is azt az érzést keltette bennem, hogy itt valami nagyon nincs rendben. A második eset a Berija-ügy volt. Sztálin idejében Berija volt a második ember az államvezetésben. A huszadik kongresszus után aztán kiderült róla, hogy a nép ellensége, kém, akit agyon is lőttek. Fokozatosan ráébredtem arra, hogy a párt nem más, mint egy nagy hazugság. Ez a fölismerés persze nem egyetlen pillanat alatt fogalmazódott meg bennem, időbe tellett, amíg eljutottam idáig.

1954-ben leszereltem. A feleségem befejezte a technikumot, és átköltözött Novoszibirszkbe, a nagymamájához. A leszerelésem után én is odamentem. Egy pár vízhatlan csizma, egy gimnasztyorka és egy köpeny. Ez volt minden vagyonom. Csak magunkra számíthattunk, segítséget senkitől sem várhattunk. Hármasban éltünk a nagymamával. Egy gépkocsitelephelyen álltam munkába, először karosszérialakatosként, majd sofőrként dolgoztam. Aztán az utóbbi lett az egész életemre szóló foglalkozásom. A feleségemmel ekkor már egy albérleti szobában laktunk, később pedig a munkahelyem kiutalt nekünk egy építési telket. Két év elteltével már állt a házunk. Jóféle téglaépület volt, négy szoba meg egy konyha. Bevezettem a vizet és a gázt. Valentyina nagymamája hozzánk költözött, és ott nőttek föl a gyermekeink. Natalja lányom 1955-ben, Viktor fiam 1956-ban született. A gyerekek születése után a feleségem nem ment vissza dolgozni. Otthon maradt, és iskoláskorukig a gyerekek nevelésével foglalkozott.

A hadseregben nem léptem be a Komszomolba, pedig gyakran fölajánlották. A munkahelyemen pedig igen erőteljesen biztattak arra, hogy lépjek be a pártba. A keleti országrészben voltunk, olyan területen, amely 1917-ben került a Szovjetunióhoz. Azok az emberek, akik már a szovjethatalom idején nőttek föl, hittek a kommunizmusban, és őszintén úgy gondolták, hogy a párt valóban „meghatározó és vezető erő”, pontosan úgy, ahogyan az újságok írták. Részben én is a hatásuk alá kerültem. Hittünk a Hruscsov által ígért kommunizmusban, hiszen a kommunizmus eszméje önmagában jó, az már más kérdés, hogy milyen gaztetteket hajtottak végre az eszme nevében.

Novoszibirszkben léptem be a pártba. A csoportunkból hármunkat vettek föl, engem, egy fiatal sofőrt meg a vezető szerelőnket, aki már negyvenöt éves volt. A felvételt megelőzően behívtak minket a városi pártbizottságra, ahol régi kommunistákkal kellett elbeszélgetnünk. Egyesével hívtak be minket, kérdezgettek, főleg egy idősebb tábornok. Tőlem például megkérdezték, hogy olvastam-e a párt alapszabályát, majd néhány egyszerűbb kérdés következett. Utánam a fiatal sofőrt, utolsóként pedig a vezető szerelőt hívták be. Tőle azt kérdezte a tábornok, hogy miért érlelte ennyi ideig magában a belépés gondolatát, erre a szerelő azt válaszolta, hogy rosszul locsolták, azért nyúlt el ennyire az érlelődés. Jót nevettünk, de az öreg bolsevikoknak nemigen tetszett a válasz. De azért mindhármunkat fölvettek a pártba. Így lettem kommunista. Tisztában voltam azzal, hogy ez jó lehetőség az előrejutásra. Egy párttag előtt minden ajtó kitárult. Igen, tisztességesen kellett dolgozni, és maradéktalanul teljesíteni kellett a tervet. Ha a terv nem teljesült, először a kommunistákat vették elő. Jól és becsületesen dolgoztam, de nem azért, mert ezt követelte tőlem a párt, hanem azért, hogy tisztességesen eltarthassam a családomat. Azt is tudtam, hogy bármilyen módon, de jól fizető munkához kell jutnom. A kommunisták pedig ilyenkor az elsők voltak a sorban. Mindenhol előtérbe állítottak, voltam alapszervezeti titkár, elnököltem a

műhely pártbizottságában, de elég hamar elveszítettem a hitemet a pártban, a kommunizmusban. Lélekben nem voltam kommunista, jóllehet, közéjük tartoztam. Igazán mélyen csak az után gondolkodtam el ezekről a dolgokról, miután visszatértem Ungvárra, ahol az emberekkel beszélgetve, egyre gyakrabban szembesültem a véleményükkel. A kárpátaljaiakat kevésbé érintette meg a szovjet ideológiai befolyás, jobban megőrizték az önálló gondolkodás képességét. Sokat tanultam, és egyre kritikusabban szemléltem a Szovjetunióban zajló folyamatokat.

A Novoszibirszkben eltöltött évek során soha nem találkoztam antiszemitizmussal, sem személyesem, sem úgy, hogy valakitől hallottam volna ilyen jelenségekről. A gyermekeink iskolájában senki sem foglalkozott a származásukkal.

Otthon természetesen nem tartottuk meg a zsidó ünnepeket. Szovjet ünnepeink voltak: május elseje, november hetedike, a Győzelem Napja, a Szovjet Hadsereg napja [február 23.] és az Újév [November 7 a Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulója, melyet minden évben nagy pompával, katonai díszszemlével ünnepeltek Moszkvában. Kisebb-nagyobb felvonulást, díszszemlét minden településen tartottak. A legnagyobb állami ünnepnek számított a Szovjetunióban. 2004-ben eltörölték. 1945. május 9-én 0 óra 50 perckor Berlin keleti negyedében, Karlshorstban véget ért az az ülés, ahol a győztes hatalmak elfogadták a német fegyveres erők feltétel nélküli megadását, és aláírták az erről szóló okmányt. Ezzel Európában véget ért a második világháború. A Szovjetunióban ez a nap lett a Győzelem Napja, amit évente a moszkvai Vörös téren, a legfőbb párt- és állami vezetők előtt vezényelt díszszemlével ünnepeltek meg. – A szerk.]. A családtagjaim számára ezek voltak a bejáratott ünnepek. Tisztában voltam azzal, hogy ebben az országban élek, tudtam, hogy a későbbiekben is itt kell élnem, tehát alkalmazkodnom kell. Barátaink a kollégáim, illetve a feleségem iskolatársai közül kerültek ki, zsidók nemigen voltak közöttük, de ez egyáltalán nem zavart. Gyerekkorom óta ez volt a helyzet, a barátaim többsége nem volt zsidó.

Sajnos a családomra kevés figyelmet tudtam fordítani. Sokat kellett dolgoznom, hogy ne szenvedjünk pénzhiányban. Gyakran kellett hosszabb utakra mennem, ilyenkor napokig távol voltam. Reggeltől estig dolgoztam, jóformán csak enni és aludni jártam haza. A családi ügyekkel és a gyerekekkel a feleségem foglalkozott. Szerencsére tisztában volt azzal, hogy mindezt nem az én szeszélyem diktálta így, hanem a kényszer. A szabadnapjaim nem mindig estek egybe a feleségem és a gyerekek szabadnapjaival, de ha mégis volt egy kis szabadidőnk, akkor igyekeztük közösen eltölteni. Reggel elmentünk sétálni, moziba vittük a gyerekeket, valamilyen ifjúsági előadásra. Ilyenkor Valentyina valami különösen finomat főzött, ráérősen megebédeltünk, közben beszélgettünk mindenféléről, túlnyomórészt olyan dolgokról, ami a gyerekeket is érdekelte. Este ágyba dugtuk őket, és kettesben vendégségbe vagy színházba mentünk. De csak ritkán adódtak ilyen napok.

Amíg Novoszibirszkben éltünk, végig leveleztem a bátyámmal. Két gyermekük volt, a lányuk, Ljudmilla 1957-ben, a fiuk, Jevgenyij 1965-ben született. Jevgenyij születésekor szabadságot vettünk ki, és meglátogattuk a bátyámékat. Miklós és a felesége gyakran fölemlegette, hogy mindössze ketten maradtunk meg a családból, mégsem jó ez így, hogy ilyen nagy távolság választ el bennünket, és rábeszéltek, hogy költözzünk Ungvárra. A feleségemmel visszatértünk Novoszibirszkbe, eladtuk a házunkat, és három hónap múlva már Ungváron voltunk. A házért jó pénzt kaptunk, és könnyedén vásárolhattunk magunknak új lakást a bátyámék közelében. A gyerekeket beírattuk az iskolába, én sofőrként tudtam elhelyezkedni, a feleségem pedig egy

műszergyárban kapott munkát, ahol különböző berendezéseket szereltek össze. Valentyinát nagyon megviselte a költözködés. Megszokta a nagyvárosi életet, Novoszibirszknek akkoriban másfélmillió lakosa volt, Ungvár ahhoz képest egy nagy falunak tűnt. Éjszakákat átsírt, és mindenáron vissza akart menni. Amikor aztán a munkahelyén összebarátkozott néhány emberrel, már könnyebb volt neki. Aztán új munkája is lett, elektronikai műszereket, hadiipari berendezéseket tesztelt, onnan is ment nyugdíjba. Egyébként az antiszemitizmussal az Ungvárra költözésünket követően találkoztam először. Az ötödik osztályos lányom egy nap azzal jött haza, hogy lezsidózták az iskolában, kicsúfolták. Megkérdezte tőlünk, hogy ez mit jelent, hiszen nem is ismerte a zsidó szót, úgyhogy el kellett magyaráznom, hogy mifélék is a zsidók, és hogy mi is azok vagyunk. Több csúfolódásra azonban nem volt példa.

Ungvári életünk nem sokban különbözött a novoszibirszkitől. Az egyetlen számottevő különbség az volt, hogy a munkahelyi új barátok mellett összefutottam néhány régi ismerősömmel, akik Munkácsról költöztek át Ungvárra. Igyekeztünk szorosabbra fűzni ezeket a kapcsolatokat, a visszaemlékezések, a találkozások szinte visszarepítettek a gyerekkoromba, és ami a legfontosabb, a bátyám is mellettem volt. Minden héten találkoztunk, hol ők jöttek hozzánk, hol mi mentünk hozzájuk.

Az Ungvárra költözésünkkel új szórakozásunk is akadt, a síelés. A várost szép hegyek övezik, bőven van lesiklásra alkalmas lejtő. Ha szombaton és vasárnap nem dolgoztam, és otthon volt a család, gyakran mentünk föl a hegyekbe. Télen síeltünk, tavasszal és ősszel pedig szerettünk nagyokat sétálni a környéken. Ha a szabadságomat sikerült úgy szerveznem, hogy együtt legyen a család, akkor is Kárpátalja valamelyik zugát választottuk pihenésre.

Novoszibirszkben éltünk, amikor a szovjet csapatok bevonultak Magyarországra, így ez az esemény számomra észrevétlen maradt. A csehszlovákiai történéseknek viszont magam is részese voltam. Megint behívtak a hadseregbe. Olyan katonai gépkocsitelepen voltam sofőr, ahonnan harci cselekmények esetén automatikusan berendelték az összes munkást katonai szolgálatra. Szlovákiába vezényeltek minket. Egy szállítási feladatokat ellátó szakasz parancsnoka voltam három hónapig. A helyszínen tartózkodva és saját szemünkkel látva a dolgokat, egyszerűen nem tudtuk elhinni a hivatalos propagandát, hogy a szovjet csapatok Csehszlovákia lakosságának kérésére vonultak be, mert a németek állítólag le akarják rohanni az országot, és már össze is vonták egységeiket a határ mentén. Nekünk azt mondták, azért megyünk Csehszlovákiába, hogy megmentsük az országot az agressziótól. A valóságban azonban a szovjet csapatok, az állítólagos veszélyre hivatkozva, azért foglalták el Csehszlovákiát, mert a csehek szerettek volna eltávolodni a szocializmustól, és nem akarták teljesíteni a Szovjetunió elvárásait. A Szovjetunió természetesen nem engedhette meg, hogy akár egyetlen ország is kilépjen a szocialista táborból, mert az lavinát indított volna el, más országok is követték volna a példát. A szlovákokkal beszélgetve gyorsan fölismertük a valódi helyzetet, olyan feliratokkal és jelszavakkal fogadtak minket, hogy „Iván, menj haza”, amiből mindenki számára világossá vált, hogy nem ők kérték a bevonulásunkat, a felszabadítókkal nem így szoktak viselkedni. Nem azért mentünk, hogy megmentsük, hanem azért, hogy tönkretegyük őket…

Az 1970-es években indult meg a zsidók tömeges áttelepülése Izraelbe. Szinte minden zsidó elment, aki még a szovjet idők előtt született és élt Kárpátalján. Elutazott az a néhány megmaradt barátom is, aki hazatért a koncentrációs táborokból vagy a munkaszolgálatból. Megértettem a

döntésüket, együtt éreztem velük, én viszont nem akartam menni. A feleségem nem bírta volna az izraeli éghajlatot, nem viselte volna el a forróságot. Igen nagy csapás volt számomra, hogy a bátyám úgy döntött, emigrál, hiszen a családommal azért költöztem Ungvárra, hogy egymás közelében lehessünk, erre, tessék, a bátyám menni akar. Azokban az időkben a távozás örök életre szólt, az áttelepülőkkel vagy azonnal, vagy fokozatosan, de megszakadt minden kapcsolat. Még elképzelni sem tudtuk, hogy valamikor akadálytalanul el lehet hagyni a Szovjetuniót, vissza lehet térni, vagy barátokat, rokonokat lehet meghívni a Szovjetunióba, amelyet akkoriban vasfüggöny választott el a világ többi részétől. A bátyám és a családja 1971-ben hagyta el a Szovjetuniót. Néhány évig Izraelben, Tel-Avivban éltek, azután a lányuk, Ljudmilla férjhez ment, és a férjével együtt Kanadába, Torontóba költözött. Miklós és a felesége később szintén áttelepült Kanadába, hogy a lányuk közelében lehessenek.

A gyermekeim közben fölcseperedtek, szovjet iskolatársaikkal együtt úttörők voltak, beléptek a Komszomolba. Mindketten elvégezték a tízosztályos orosz általános iskolát. Ezután a lányom fodrász szakmunkástanuló lett, aztán elhelyezkedett a szakmájában. 1974-ben, amikor férjhez ment, a feleségem rendezett egy ünnepi ebédet a fiatalok barátainak, rokonunk már nem volt. Natalja ukrán férjet választott, a neve Dmitrij Galusko. Dmitrij rendes, megbízható ember volt, és tudtam, hogy a lányom boldog lesz mellette, és ez a legfontosabb. Hivatásos katona volt, szolgált Afganisztánban. Az esküvő után Dmitrijt áthelyezték, a Németországban állomásozó szovjet csapatokhoz vezényelték. Natalja vele tartott. Öt évig éltek Németországban. Nem sokkal az után, hogy visszatértek Ungvárra, lebontották a házunkat. Kellett a hely az új, többemeletes épületnek. A lányom egy háromszobás lakást kapott, nekünk egy kétszobás jutott, most is itt lakunk. Natalja és Dmitrij gyerekei Ungváron születtek, a fiuk, Oleg 1980-ban, a lányuk, Tatyjana 1985-ben született. Oleg már felnőtt férfi. Levelezőn tanul Kijevben, a Nemzetközi Kapcsolatok Intézetében, és az Ukrán Nemzetbiztonsági Szolgálatnál dolgozik. Megnősült, ukrán lányt vett el, aki még egyetemista. Gyermekük még nincs, előbb szeretnének a saját lábukra állni. A lányunokánk, Tatyjana idén fejezi be az iskolát.

Viktor fiam az iskola elvégzése után simán bejutott az ungvári egyetem autó- és traktorgépészeti szakára. Az egyetemen végig kitűnő volt. Diploma után az én korábbi munkahelyemen kezdett dolgozni, diszpécserként. A fiam okos, megvan a felsőfokú végzettsége, de valahogy mégsem tudott előbbre jutni. Diszpécserként kezdett, és hosszú éveken át ott is ragadt. A saját tapasztalatomra hivatkozva, azt tanácsoltam neki, hogy lépjen be a pártba. Sokáig ellenkezett, és azt mondta, hogy nem akar párttag lenni. Akkor már nős volt, a lánya, Jelena 1980-ban született. Miután megszületett a lányuk, Viktor felesége, Ljudmilla nem ment vissza dolgozni. Viktornak kellett gondoskodnia a család megélhetéséről, beadta a tagfelvételi kérelmet. Miután megkapta a tagsági könyvet, szinte azonnal lendületet vett a karrierje. Kinevezték fődiszpécsernek, aztán megtették a termelési osztály vezetőjének, és hamarosan ő lett a telep igazgatóhelyettese. Ahogy emelkedett a ranglétrán, úgy emelkedett a fizetése.

Viktor zsidó lányt vett feleségül, akinek a szülei a Szovjetunióból települtek át Ungvárra [A feleség szülei föltehetően Orosz Szocialista Szovjet Köztársaságból települtek át az Ukrán SZSZK-ba – ugyanis amikor áttelepültek, még létezett a (tagköztársaságokból álló) Szovjetunió. – A szerk.]. Ljudmilla Viktorral együtt tanult az egyetemen, ott ismerkedtek meg. Végzős korukban házasodtak össze. Hagyományos, polgári esküvőjük volt. Viktor lánya, Jelena az iskola elvégzése után úgy határozott, hogy kivándorol Izraelbe. A katonai szolgálatát már letöltötte, most egyetemre készül.

Az unokám elégedett az életével, szereti Izraelt, és ott akarja leélni az életét. Viktor másik gyermeke, a fia, Eduard 1997-ben született, most kezdett iskolába járni.

Mihail Gorbacsov pártfőtitkár peresztrojkájához a kezdetektől fogva jól viszonyultam. Azonnal megtetszett, hogy törölte az alkotmányból a párt vezető szerepéről rendelkező cikket. Könnyebb, szabadabb lett az élet. Gorbacsov egy más, egy jobb élet felé akarta kormányozni a Szovjetuniót. Megértem, hogy ez nem tetszett a régi vezetőknek, akik úgy érezték, hogy kicsúszik a talaj a lábuk alól. Mindenben akadályozták, igyekeztek elégedetlenséget szítani a peresztrojka ellen a lakosság körében, de én támogattam Gorbacsov politikáját [lásd: gorbacsovi politika].

A peresztrojka idején végre leomlott a vasfüggöny, amely csaknem hetven éven keresztül elzárta a Szovjetuniót a külvilágtól. A szovjet emberek is lehetőséget kaptak arra, hogy külföldre utazzanak, nemcsak turistaként, hanem akár vendégségbe, rokonlátogatóba. Viktor fiammal 1990-ben Kanadába mentünk, a bátyámékhoz. Miklós akkor már nagyon beteg volt. Kanadában sok mindent megértettünk. Láttuk, hogy a munkások jól élnek, és nem foglalkoznak a politikával, láttuk, hogy ha valaki jól akar élni, akkor nem kell hozzá más, csak jól kell dolgoznia. A Szovjetunióban a pártfunkcionáriusokat, az ország vezetőit, a népi küldötteket és a hozzájuk hasonlókat a „nép szolgáinak” nevezték. Ez volt a hivatalos elnevezésük az újságokban [Szovjet-Oroszország parlamentje a néphatalmat manifesztálni hivatott munkás-, paraszt- és katonatanácsok (szovjetek) által választott népi küldöttekből álló Szovjetek Összoroszországi Kongresszusa volt. A Szovjetunió létrehozása (1922) után kétkamarás (Szövetségi és Nemzetiségi Szovjet). A kongresszusok között a Szovjetek Központi Végrehajtó Bizottsága (1934-től: Legfelsőbb Tanács vagy Szovjet) töltötte be ezt a szerepet. A „parlament” szerepe az egypártrendszer és a diktatórikus központi irányítás kiépülésével minimálisra zsugorodott. Ehhez a hagyományhoz nyúlt vissza 1985 után Gorbacsov, az ő pártfőtitkársága idején hozták létre a pártapparátus ellenőrzésére a Szovjetunió Népi Küldötteinek intézményét, egyfajta népi parlamentet. – A szerk.]. De milyen az az ország, ahol a „szolgák” sokkal jobban élnek, mint a „gazdák”, különböző kedvezmények és előjogok illetik meg őket, amiket saját maguknak szavaznak meg? Miután hazatértünk Ungvárra, a fiammal együtt bementünk a pártbizottságra, és leadtuk a tagkönyvünket a párttitkárnak, majd közöltük, hogy kilépünk, a taggyűlésre pedig nem megyünk el, nem fogunk magyarázkodni, mindenki döntse el magának, hogy miért cselekedtünk így. Ettől kezdve már nem voltunk párttagok. Minden rendben zajlott. Mindez még a Szovjetunió fölbomlása [1991] előtt történt.

A Szovjetunió szétesését eleinte nem helyeseltem. Utána viszont föltámadt bennem a remény, hogy ha Ukrajna függetlenné válik, akkor egy új, a Szovjetuniónál kisebb ország jön létre, ahol talán könnyebb lesz az élet. Hiszen Ukrajna igen gazdag ásványkincsekben, termékeny a földje, csak megfelelően, jó gazda módjára kell irányítani. Minden fordítva történt, teljesen kifosztottak minket, földönfutók lettünk. De ez gazdasági kérdés. A zsidó élet viszont a független Ukrajnában kezdett újjáéledni. Az emberek elkezdtek nyíltan járni a zsinagógába. A szovjethatalom idején bujkáltak, rejtőzködtek, titokban jártak a zsinagógába, ne adj isten, hogy valaki meglássa és följelentse őket. A párttagok helyzete különösen kényes volt, lebukás esetén kizárták őket a pártból, elbocsátották őket a munkahelyükről, ráadásul a munkakönyvükben föltüntették az elbocsátás okát, és ilyen bejegyzéssel nemigen lehetett újra elhelyezkedni. A független Ukrajnában azonban ezen a téren beköszöntött a szabadság. Zsidó újságok, folyóiratok jelentek meg, zsidó műsorok indultak a tévében, zsidó darabokat kezdtek játszani a színházakban.

Magam számára is váratlan módon találtam rá a vallásra. A családom nem volt túlzottan vallásos, gyerekkoromban nem igazán tartottuk a zsidó ünnepeket, hagyományokat. A koncentrációs tábor után, a Szovjetunióba visszatérve, a szovjet polgárok többségéhez hasonlóan ateista lettem, és őszintén szólva, nem hiányzott az életemből a vallás. Miklós bátyám és a Kanadában élő családja viszont vallásos volt. A zsidó hagyományok szerint éltek, megtartották a sábátot, a zsidó ünnepeket, zsinagógába jártak. Néhány hónappal az után, hogy Viktorral meglátogattuk őket Kanadában, Miklós bátyám meghalt. Zsidó temetőben, zsidó szertartás szerint temették el. A temetésről Miklós felesége, Frida [Fira] számolt be, és megkért, hogy mondjak kádist a bátyám emlékére. Fogalmam sem volt róla, hogy mit kell tennem, nem tudtam semmit. Elmeséltem egy régi, még a munkácsi időkben megismert barátomnak, aki maga is jól ismerte Miklóst, és akiről tudtam, hogy zsinagógába járó ember. Mondta, hogy egyszer tartsak vele. Akkor mentem el először a zsinagógába, és azóta is rendszeresen járok. Most, hogy nyugdíjas vagyok, bőven van időm, miért ne beszélgessek el az emberekkel? Amikor még aktív voltam, nemigen volt ilyesmire időm. Éjjel-nappal dolgoztam, szinte mindig úton voltam. És az igazat megvallva, kedvem sem volt eljárkálni, másokkal találkozni. Most pedig úgy érzem, hogy nagy szükségem van rá. Ahogy közeledik az este, már az jár a fejemben, hogy holnap mennem kell a zsinagógába. 1990 óta vagyok az ungvári zsidó hitközség tagja, néhány éve alelnökké választottak. Esténként sajnos már nehezebben indulok el a zsinagógába, mióta megromlott a látásom. Hetente négyszer gyűlünk össze, minden pénteken a zsinagógában köszöntjük a sábátot. Ilyenkor meggyújtjuk a gyertyákat, imádkozunk, azután elmondjuk a kidust, úgy, ahogyan kell. Pénteken mindig sok a dolgom, mindent elő kell készíteni, hogy az ima után az asztalokon ott legyen a kávé, az édességek, az ünnepi kalács és mindenkinek egy pohárka vodka [Az orosz szokásokkal ellentétben, ahol a vodkafogyasztásnál a hagyományosan szokásos mértékegység az 1 dl vagyis 100 gramm, itt ennek a mennyiségnek a fele kerül a poharakba. – Az orosz szerk.]. A szombati ima után szintén meg kell vendégelni a jelenlévőket. A zsidó ünnepeket közösen tartjuk meg, mindent a hagyományoknak, az előírásoknak megfelelően csinálunk. Otthon nem szoktam ünnepelni, hiszen ott nem lehet olyan jól előkészíteni a dolgokat, mint a zsinagógában.

Ungváron 1999-ben jött létre a Heszed nevű zsidó jótékonysági alapítvány, amelynek munkájában a kezdetektől fogva részt veszek. Nagyon hasznos szervezetről van szó, valódi segítséget nyújt a rászorulóknak. Sokan irigylik is mostanában azokat a főként idősebb zsidókat, akiket a Heszed támogat. El sem tudom képzelni, hogyan gondoskodnának magukról ezek az öregek a Heszed folyamatos segítsége nélkül. Az alapítvány munkatársai élelmiszert osztanak, az egyedül élő, beteg embereknek ebédet, gyógyszert visznek, orvosi segítséget is nyújtanak. A lehetőségekhez képest a gyerekekről is gondoskodnak, hiszen ma temérdek pénzbe kerül a gyereknevelés. De ez még nem minden. Az alapítvány korra, nemre való tekintet nélkül abban is segít, hogy az emberek jobban megismerjék a zsidóság lényegét, hogy többet tudjanak a zsidó vallásról, a hagyományokról, a történelemről, a nyelvről. Van tánckör, énekkar, színjátszó csoport, számítógépes tanfolyam, szóval mindenki találhat az érdeklődésének megfelelő foglalatosságot. És vannak olyan klubok is, ahol csak beszélgetni jönnek össze az idősebbek, hiszen a magányt, a társaság hiányát a legnehezebb elviselni. A Heszed olyan hely, ahol meg lehet nézni egy filmet, meg lehet hallgatni egy érdekes előadást, le lehet ülni, és egy kávé vagy egy tea mellett ismerkedni, beszélgetni. Én a Heszed szociális ügyekkel foglalkozó bizottságában dolgozom. Az alapítvány a családunk életét is átalakította. A vőm is itt dolgozik. Mint említettem, hivatásos katona volt, de negyvenkét éves korában leszerelt, és nyugdíjba vonult. 1999 óta dolgozik a Heszednél, az egyedülálló öregekkel foglalkozik. A Heszednek és a zsidó közösségnek köszönhetően teljes az életem. Nem érek rá arra,

hogy a korommal foglalkozzam, mert tudom, hogy fontos és hasznos ügyet szolgálok.